

ปลาในแม่น้ำสงครามตอนล่าง : การหา การหาย และการทดแทน

Fish in Lower Songkhram River : Catching, disappear and compensate

เหล็กไหล จันทบุตร¹, ยศ บริสุทธิ์^{2*} และ กัลยา มิขมา³

Leklai Chantabut¹, Yos Borisutthi^{2*} and Kanlaya Mikhama³

บทคัดย่อ: แม่น้ำสงครามเป็นแม่น้ำที่สำคัญแห่งหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ไหลลงสู่มหาสมุทร มีลักษณะนิเวศวิทยาของลุ่มน้ำแบบแหล่งน้ำไหลและพื้นที่ท่วมขัง ซึ่งยังคงความหลากหลายและคงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรปลา เป็นลำน้ำที่สำคัญทางด้านประมงโดยเฉพาะกับประชากรที่อาศัยสองริมฝั่งแม่น้ำ อย่างไรก็ตามปัจจุบันปลาบางชนิดหายไปในขณะที่ความต้องการของตลาดปลาเพิ่มมากขึ้น จึงเกิดคำถามว่า ชาวบ้านมีการทดแทนปลาที่หายไปดังกล่าวหรือไม่ การศึกษานี้ได้ศึกษาพื้นที่ทางตอนล่างของแม่น้ำสงครามโดยเลือกบ้านปากยาม และบ้านตาลปากน้ำ จังหวัดนครพนมเป็นพื้นที่ศึกษา โดยใช้กรอบประเด็นที่สร้างขึ้นเป็นเครื่องมือในการศึกษา ระหว่างเดือนเมษายน 2553 ถึงเดือนมีนาคม 2554 ผลการศึกษาพบว่า วัตถุประสงค์ของการหาปลาโดยเฉพาะในช่วงฤดูฝนเป็นการหาปลาเพื่อขาย โดยมีจำนวนคนหาปลามากขึ้น จำนวนครั้งในการออกหาปลาต่อวันเพิ่มขึ้น ประกอบกับเครื่องมือหาปลาที่ทันสมัยและมีการทำลายล้างสูงขึ้น นอกจากนี้การลักลอบใช้เครื่องมือประมงต้องห้ามทำให้สามารถหาปลาได้มากขึ้น รวมถึงชาวประมงเชื่อว่าเมื่อถึงฤดูหาปลาหากไม่หาปลาปลาก็อพยพไปยังแหล่งน้ำอื่นตามธรรมชาติของฤดูกาล ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีส่วนทำให้ปลาที่อยู่ในแม่น้ำสงครามหลายชนิดได้หายไป บางชนิดลดน้อยลง ด้านการทดแทน พบว่า บริเวณลำน้ำสงครามได้มีการเลี้ยงปลาในกระชังเป็นจำนวนมาก และพบว่าในช่วงฤดูหาปลาเมื่อค้ามารับซื้อปลาจากแม่น้ำสงครามบางชนิดไปจำหน่ายที่ภาคกลางและพ่อค้าดังกล่าวได้นำปลาที่เลี้ยงในภาคกลางมาจำหน่ายให้ชาวบ้านในพื้นที่ทำปลาส้ม ซึ่งการทำเช่นนี้เป็นการปรับตัวเพื่อทดแทนปลาในแม่น้ำสงครามที่เคยใช้ทำปลาส้มที่มีจำนวนน้อยลงและเป็นการสนองต่อความต้องการของผู้บริโภคและคงรักษาชื่อเสียงด้านปลาส้มของพื้นที่ไว้

คำสำคัญ: การประมง, เครื่องมือประมง, ปลาส้ม, นครพนม

ABSTRACT: Songkhram River is an important river basin of Northeastern Thailand which flow into the Mekong River. The watershed ecology were water flow and flooding areas which diversity and abundance of fish resources. In addition, fish is the important resource that fueled the villagers around Songkhram River. However, currently, some fish species disappear as the market demands more fish. So, the question arose whether the villagers have direction to compensate what is lost or not and how to do? This study site was Lower Songkhram River by, which selected Pakyam and Tan Paknam villages, Nakhon Phanom province as the study area by using sub-topics as the tools of data collecting during Apr, 2011 to Mar, 2012. It was found that, the objective of fishery for sold to market, especially rainy season, the behavior of fishery were more number of fisherman, the more frequency to catching per day, the modern tools for catching and illegal tools make it possible to catch more fish. And, the fisherman believes that when the fishing season comes but don't catch fish, it was emigrating by the nature of the season. This particular circumstance contributed many species of fish in the river had disappeared and some species had decreased. The compensation was found that the Songkhram River has a lot of fish farming in net cages and also, found that during the fishing season, there were merchants who buy some species of fish from the river to sold to the central region of Thailand and that middleman had brought fish from central region to sold to the villagers for producing the pickled fish. This is an adaptation to compensate for the fish in the Songkhram River that used to make the pickled fish which decrease and also to meet the demands of consumers and maintain the reputation on the pickled fish of this area.

Keywords: fishery, fishing gears, pickled fish, Nakhon Phanom

¹ คณะเทคโนโลยีการเกษตร มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม จังหวัดมหาสารคาม 44000

Faculty of Agricultural Technology, Rajabhat Mahasarakham University, Mahasarakham 44000, Thailand

² คณะเกษตรและเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยนครพนม จังหวัดนครพนม 48000

Faculty of Agriculture and Technology, Nakhon Phanom University, Nakhon Phanom 48000, Thailand

* Corresponding author: yosboris@kku.ac.th, yospure@gmail.com

บทนำ

แม่น้ำสงครามเป็นแม่น้ำที่สำคัญแห่งหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือไหลลงสู่แม่น้ำโขง มีขนาดใหญ่รองจากแม่น้ำชี มีพื้นที่ประมาณ 12,700 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุม 25 อำเภอ (พุทธชาติ, 2551) โดยลุ่มน้ำสงครามตอนบนมีพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในจังหวัดอุดรธานีและจังหวัดบึงกาฬ ส่วนตอนล่างพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในจังหวัดสกลนครและจังหวัดนครพนม ลุ่มน้ำสงครามมีลักษณะเป็นพื้นที่ราบลุ่ม มีพื้นที่ดอนบางส่วน และพื้นที่ลุ่มส่วนใหญ่เป็นป่าบุงป่าทาม (seasonal flooded forest) ในพื้นที่ดังกล่าวยังเป็นพื้นที่ทำการเกษตรและการประมง (วริวรรธ, 2553) ปลาที่อาศัยภายในพื้นที่แม่น้ำสงครามใช้ป่าบุงป่าทามเป็นแหล่งสืบพันธุ์วางไข่ของปลา และป่าบุงป่าทามดังกล่าวถือเป็นทรัพยากรป่าไม้ที่สำคัญของชุมชน และเป็นฐานเศรษฐกิจที่หล่อเลี้ยงชาวบ้านแถบลุ่มแม่น้ำสงคราม (Phummara, 2008, พฤศจิกายน. 2550)

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาขั้นต้น (initial study) โดยการสัมภาษณ์นักวิชาการประมง ชาวบ้าน และผู้นำชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง จังหวัดนครพนม พบว่า ปัจจุบันปลาบางชนิดหายไป ในขณะที่ความต้องการของตลาดปลาเพิ่มมากขึ้น จากการพัฒนาวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องพบว่า ยังไม่มีรายงานในพื้นที่ได้มีการปรับเปลี่ยนหรือทดแทนการลดลงของปลาที่หายไปหรือไม่อย่างไร หรือมีเฉพาะการหาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น จึงเกิดคำถามว่า ชาวบ้านมีการหาปลาหรือทำการประมงพื้นบ้านอย่างไร และมีการทดแทนปลาที่หายไปดังกล่าวหรือไม่อย่างไร ซึ่งคำตอบจากการศึกษานี้สามารถนำไปใช้ในการดำเนินการสนับสนุนส่งเสริมการประมงในพื้นที่ศึกษาทั้งด้านการหาและการเลี้ยง หรือการทดแทน ที่สอดคล้องกับสภาพที่เป็นอยู่ในพื้นที่และแนวโน้มความต้องการปลาเพื่อการบริโภคจากแม่น้ำสงคราม

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้ได้ศึกษาพื้นที่ทางตอนล่างของแม่น้ำสงครามโดยเลือกหมู่บ้านเป็นพื้นที่ศึกษา 2 หมู่บ้านหลัก คือ (1) หมู่บ้านปากยาม ตำบลสามผง อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม และ (2) หมู่บ้านตาดปากน้ำ ตำบลไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับบริบทชุมชนจากผู้รู้ (key informants) ในชุมชน สำหรับชาวประมงได้รวบรวมข้อมูลในแต่ละหมู่บ้านทั้งผู้ที่หาปลามานาน จนถึงผู้ที่หาปลาเมื่อใหม่ หมู่บ้านละ 20 ราย รวม 40 ราย อีกทั้งรวบรวมข้อมูลจากผู้ที่เกี่ยวข้องปลาในกระชังในแม่น้ำสงคราม กลุ่มแปรรูปปลา พ่อค้ารับซื้อปลาในท้องถิ่นเพื่อจำหน่ายต่อ และผู้รับซื้อปลาจากต่างถิ่น

หลังจากที่ได้ศึกษาทั้ง 2 พื้นที่หลักได้ทำการศึกษาข้อมูลเพิ่มเติมเพื่อให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นโดยการสำรวจและสัมภาษณ์ข้อมูลเกี่ยวกับการตลาดปลาและการแปรรูปปลาที่บ้านท่าบ่อสงคราม ตำบลท่าบ่อ อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม ซึ่งเป็นหมู่บ้านแปรรูปปลาส้มและปลาร้าที่มีชื่อเสียงแหล่งหนึ่งของลุ่มน้ำสงคราม ด้วยการสัมภาษณ์เกษตรกรแปรรูปปลาจำนวน 5 ราย เกษตรเลี้ยงปลาในกระชัง จำนวน 3 ราย ผู้รับซื้อปลาในท้องถิ่นเพื่อจำหน่ายต่อและผู้รับซื้อปลาจากต่างถิ่นอย่างละ 2 ราย รวม 10 ราย

การศึกษานี้ได้ใช้กรอบประเด็นหัวข้อย่อย (sub-topics) ที่สร้างขึ้นเป็นเครื่องมือในการศึกษา โดยใช้เทคนิค working hypothesis, sensitivity, probing, eight helpers, iterative, และ triangulation ตลอดจนการทำความเข้าใจ symbolic interaction และความหมายของข้อค้นพบ ด้วยการดำเนินการดังกล่าวได้อาศัยการอิมมิตัวหรือความซ้ำๆ กันของข้อมูลเป็นสิ่งบ่งชี้ความถูกต้องของข้อค้นพบ ซึ่งข้อมูลที่ได้จากการศึกษาได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์จำแนกประเภท วิเคราะห์เปรียบเทียบข้อมูล วิเคราะห์เชื่อมโยงหาความสัมพันธ์ และสร้างข้อสรุปข้อค้นพบ (ยศ, 2551) ซึ่งการศึกษานี้ได้ดำเนินการศึกษาระหว่างเดือนเมษายน 2553 ถึง มีนาคม 2554

ผลการศึกษาและวิจารณ์

1. บริบทพื้นที่ศึกษา

1.1 **บริบททั่วไปของแม่น้ำสงครามตอนล่าง** : แม่น้ำสงครามตอนล่าง พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในจังหวัด นครพนม โดยแม่น้ำสงครามไหลผ่าน 5 ตำบลของ อำเภอสรีสงคราม ได้แก่ ตำบลสามผง ตำบลท่าบ่อสงคราม ตำบลศรีสงคราม และตำบลนาเดื่อ ไปบรรจบแม่น้ำโขงที่ตำบลไชยบุรี อำเภอกำแพงแสน รวมเป็นระยะทางกว่า 90 กิโลเมตร ซึ่งหากแบ่งเขตย่อยตามสันปันน้ำแล้วสามารถแบ่งออกได้ 3 เขตย่อย ซึ่งเขตย่อยที่ 2 มีพื้นที่รับน้ำมากแต่ระยะทางของสายแม่น้ำสั้น การศึกษาจึงได้ทำการศึกษา 2 เขตย่อยคือเขตย่อยที่ 1 และ 3 โดยเลือกบ้านหลักเพื่อเป็นพื้นที่ศึกษา 2 หมู่บ้าน คือ บ้านปากยาม ตำบลสามผง อำเภอสรีสงคราม และบ้านตาลปากน้ำ ตำบลไชยบุรี อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครพนม เป็นตัวแทนพื้นที่ศึกษาของเขตย่อยที่ 1 และ 3 ตามลำดับ

1.2 **บริบทพื้นที่ต้นแม่น้ำสงครามตอนล่าง** —**กรณีบ้านปากยาม อำเภอสรีสงคราม**: บ้านปากยามเป็นหมู่บ้านที่ตั้งถิ่นฐานมานานกว่า 100 ปี คนในชุมชนเป็นชนเผ่าภูไท ภูไท และลาว อาศัยอยู่ร่วมกัน ที่ตั้งของหมู่บ้านอยู่บริเวณแม่น้ำยามไหลลงสู่แม่น้ำสงครามทำให้บริเวณนี้เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ของปลา พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าบุ่งป่าทามและพื้นที่ดอน หรือเรียกว่าดอนทามหรือโนนทาม โดยสภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ชาวบ้านใช้พื้นที่ดังกล่าวทำนาแข่งทดแทนการทำนาปี (นาแข่ง หมายถึงนาที่อาศัยน้ำธรรมชาติในการเพาะปลูกแต่เพาะปลูกในช่วงฤดูทำนาปรัง) ส่วนการทำนาในแต่ละปีชาวบ้านส่วนหนึ่งมีพื้นที่ทำนาอยู่ต่างหมู่บ้านและยังมีชาวบ้านส่วนหนึ่งไม่มีที่ดินทำนาปีเลย ทำให้บางครั้งเดือนมีข้าวไม่พอกิน อาศัยการหาปลาเพื่อจำหน่ายและซื้อข้าวมาบริโภค นอกจากนี้ยังพบว่า ภาครัฐได้นำป่าบุ่งป่าทามมาจัดสรรและออกเอกสารสิทธิ สปก. 4-01 (ตามนโยบายรัฐบาลในยุคนั้น) ให้กับชาวบ้านครัวเรือนละ 18 ไร่ เพื่อให้ชาวบ้านมีที่ดินทำกิน อย่างไรก็ตาม

ก็ตามชาวบ้านไม่สามารถใช้พื้นที่ที่ได้รับการจัดสรรในการทำนาได้ทุกรายเนื่องจากน้ำไม่เพียงพอ ผู้ที่ทำนาแข่งได้ส่วนใหญ่มีพื้นที่อยู่ใกล้แม่น้ำและมีคลองน้ำไหลผ่านรวมถึงมีการขุดสระเก็บน้ำเพื่อทำนา ประกอบกับพื้นที่จัดสรรดังกล่าวนี้เป็นป่าบุ่งป่าทามมีดินไม่และต้นไม้บางชนิดอยู่เต็มพื้นที่ชาวบ้านจึงไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่

ถึงแม้ชาวบ้านมีข้อจำกัดด้านพื้นที่ทำนา แต่ชาวบ้านมีทุนทางสังคมที่อยู่ในพื้นที่ติดกับแม่น้ำสงคราม และมีแม่น้ำปากยามไหลลงสู่แม่น้ำสงคราม (ซึ่งเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้าน) ทำให้ชาวบ้านมีอาชีพหาปลาเป็นอาชีพหลัก จนได้รับสมญานามว่าหมู่บ้านพรานปลาและแปรรูปปลา

1.3 **บริบทพื้นที่ปลายแม่น้ำสงครามตอนล่าง** —**กรณีบ้านตาลปากน้ำ อำเภอกำแพงแสน**: บ้านตาลปากน้ำชาวบ้านส่วนใหญ่ในหมู่บ้านมีเชื้อสายมาจากจังหวัดยโสธรที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานสมัยรัชกาลที่ 3 กรุงรัตนโกสินทร์ ปี พ.ศ. 2376 บ้านตาลปากน้ำเดิมชื่อเมืองไชยสุทธีอุทุมบุรี หรือตำบลไชยบุรีในปัจจุบัน เป็นส่วนหนึ่งของตำบลไชยบุรี มี 2 หมู่ คือ บ้านตาลปากน้ำ หมู่ 2 และหมู่ 11

สภาพพื้นที่ติดกับแม่น้ำสงคราม ในอดีตพื้นที่บางส่วนเป็นป่าทามบางส่วนเป็นพื้นที่ดอน เมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้นได้มีการขยายพื้นที่บุกเบิกเพื่อทำนา ปลูกต้นยาสูบ ปลูกข้าวโพด ปลูกผัก และปลูกมันสำปะหลัง ปัจจุบันการประกอบอาชีพของชาวบ้านส่วนใหญ่ยังใช้แรงงานภายในหมู่บ้าน มีอาชีพทำนาเป็นหลัก และปลูกพืชอื่น ๆ นอกจากนี้ยังมีอาชีพหาปลาในแม่น้ำสงคราม ในเชิงธุรกิจมีการซื้อขายปลา การแปรรูปปลาและเลี้ยงปลาในกระชัง ตลอดจนรับจ้างทั่วไปทั้งในและนอกภาคการเกษตร

2. การหาปลาของประมงพื้นบ้านในแม่น้ำสงคราม

การทำการประมงในแม่น้ำสงครามในปัจจุบันเป็นการหาปลาเชิงการค้ามากขึ้น ส่งผลกระทบต่อ

ความหลากหลายของปลาและการเปลี่ยนแปลงวิถีการประมง ดังนี้

2.1 วัตถุประสงค์ของการหาปลาในฤดูฝนที่มุ่งหาเพื่อขาย

จากการศึกษาการทำประมงในแม่น้ำสงครามพบว่า วัตถุประสงค์การหาปลาในแม่น้ำสงครามในพื้นที่ศึกษาทั้ง 2 หมู่บ้าน ส่วนใหญ่การเป็นหาปลาเพื่อขายเป็นหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงฤดูฝน ส่วนช่วงฤดูแล้งหาปลาเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนเป็นหลัก หากมีปริมาณที่มากพอจึงจะแบ่งจำหน่ายให้แก่เพื่อนบ้าน

2.2 พฤติกรรมการหาปลา

จากวัตถุประสงค์ในการหาปลาโดยเฉพาะในช่วงฤดูฝน พบว่า พฤติกรรมการหาปลามีลักษณะ ดังนี้

1) **จำนวนชาวประมงเพิ่มขึ้น:** การทำการประมง ในอดีตเป็นการรวมกลุ่มชาวประมงเพื่อร่วมกันหาสัตว์น้ำ เพื่อบริโภคภายในครัวเรือน หลังจากเสร็จการทำการประมงจึงได้แบ่งปลาที่หาได้แก่ผู้ที่มีส่วนร่วมหาปลา ปัจจุบันรูปแบบการรวมกลุ่มหาปลาดังกล่าวเริ่มเลือนหายไป เนื่องจากชาวประมงเพิ่มมากขึ้นต่างคนต่างหาปลา เป็นการแข่งขันเพื่อความอยู่รอด ประกอบกับปลามีราคาแพง การรวมกลุ่มทำการประมงระหว่างญาติพี่น้องเปลี่ยนแปลงไปเกิดเป็นธุรกิจการลงทุนทำการประมง เป็นการร่วมหุ้นแทน เช่น การร่วมหุ้นทำโตง (โตง (trawl net) เป็นเครื่องมือจับปลาประเภทตาข่ายดักชนิดหนึ่ง) กรณีบ้านปากยาม ตำบลสามผง อำเภอศรีสงคราม ร่วมหุ้นโตงๆ ละ 4-5 คน เนื่องจากเครื่องมือประมงประเภทนี้ใช้ต้นทุนสูงประมาณ 20,000-40,000 บาทต่อปาก และจำเป็นต้องมีแรงงานจำนวนมากในการลงโตงและเก็บโตง เมื่อเสร็จสิ้นการหาปลาแต่ละครั้งส่วนแบ่งจะเป็นเงินโดยแบ่งคนละเท่าๆกัน ส่วนเศษปลาหรือปลาตัวเล็กตัวน้อยจะนำมาแบ่งกันเพื่อบริโภคกันเองหรือแปรรูปเป็นปลาร้า

2) **ความถี่การออกหาปลาต่อวันมีมากขึ้น:** การหาปลาในแม่น้ำสงครามในรอบหนึ่งปี มีความสัมพันธ์กับช่วงฤดูกาลและการขึ้นลงของกระแสน้ำ

และสอดคล้องกับวงจรชีวิตของสัตว์น้ำ ส่วนใหญ่ปลาทุกชนิดที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำสงคราม มีการอพยพในแต่ละช่วงฤดูกาล โดยสามารถแบ่งออกเป็นสามช่วงฤดูกาล ดังนี้

ช่วงที่ 1 เดือนมกราคม ถึง เดือนเมษายน เป็นช่วงฤดูแล้งปริมาณน้ำมีน้อย ชาวประมงหาปลาตามป่าทาม และในแม่น้ำสงครามบางส่วน ปลาที่จับได้ส่วนใหญ่นำมาแปรรูป เช่น ปลาร้า ปลาตากแห้ง สำหรับในช่วงนี้การทำการประมงยังไม่หนาแน่นเนื่องจากปริมาณน้ำยังมีน้อย ส่วนใหญ่เป็นการหาปลาเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน

ช่วงที่ 2 เดือนพฤษภาคม ถึง เดือนสิงหาคม เป็นช่วงฤดูฝนเริ่มมีกระแส น้ำไหล เป็นช่วงเริ่มต้นฤดูผสมพันธุ์ปลา และเป็นฤดูเริ่มต้นในการทำการประมง ชาวประมงจะซ่อมแซมเครื่องมือประมงที่ชำรุด และจัดเตรียมเครื่องมือประมง อุปกรณ์เพื่อทำการประมงในช่วงน้ำหลากหรือน้ำแดง ช่วงนี้การประมงหนาแน่นมากขึ้น

ช่วงที่ 3 เดือนกันยายน ถึง เดือนตุลาคม กระแสน้ำเริ่มเพิ่มขึ้นเป็นช่วงที่ชาวประมงใช้เครื่องมือประมงประเภทโตงมากที่สุด ปกติการใช้เครื่องมือประมงประเภทนี้ใช้ทำการประมงได้เพียง 15 วัน ในหนึ่งปี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกระแสน้ำหรือกระแสน้ำสำหรับช่วงของการศึกษาครั้งนี้ ชาวประมงสามารถหาปลาโดยใช้โตงได้นานกว่า 15 วัน เนื่องจากปริมาณน้ำเหนือยังคงไหลลงสู่แม่น้ำสงคราม นอกจากนี้ยังมีเครื่องมือประมงอื่นๆ เช่น ยอขนาดเล็กและขนาดใหญ่ จะเห็นว่าการทำงานประมงของชาวประมงกลุ่มน้ำสงครามนี้ต้องอาศัยประสบการณ์ในการทำการประมงต้องรู้จักสังเกตการขึ้นลงของระดับน้ำว่าอยู่ในช่วงที่เหมาะสมกับการใช้เครื่องมือประมงประเภทใด

ช่วงที่ 4 เดือนพฤศจิกายน ถึง เดือนธันวาคม ช่วงหลังจากกระแสน้ำเริ่มลดลง น้ำยังคงไหลแต่ไหลไม่แรง ชาวประมงสามารถทำการประมงโดยใช้ข่ายหรือมอญจับปลาในแม่น้ำสงคราม ช่วงนี้เป็นช่วงที่ปลาอพยพกลับสู่แหล่งที่อยู่อาศัยเดิม ชาวประมงใช้วิธีกีดปลามากขึ้น การกีดปลาจะทำให้ช่วงหลังน้ำลด กระแส

น้ำเริ่มนิ่งประมาณกลางปลายเดือนตุลาคมจนถึงเดือนพฤศจิกายน โดยการนำกิ่งไม้ เศษไม้มาวางกองรวมกันในแม่น้ำหรือแหล่งน้ำทำเป็นกอง เพื่อเลียนแบบแหล่งที่อยู่ของปลา

3) เครื่องมือหาปลาที่มีความทันสมัยขึ้น:

เครื่องมือประมงบางชนิดที่เป็นเครื่องมือประมงพื้นบ้านเริ่มหายไป และส่วนประกอบโครงสร้างเครื่องมือประมง เปลี่ยนไปจากเดิม เช่น โครงสร้างที่ทำจากไม้ไผ่เปลี่ยนเป็นเหล็ก ข่ายหรือมอญ ในอดีตทำจากเชือกป่าน ปัจจุบันเป็นไนล่อนหรือเอ็น ส่วนขนาดเครื่องมือประมงบางชนิดยังมีขนาดใหญ่ขึ้น เช่น ลอบ ข่าย สำหรับส่วนประกอบอื่นๆ เช่น ส่วนประกอบของลอบในอดีตใช้ไม้ไผ่สานเป็นเส้นเพื่อหุ้มลอบ ปัจจุบันเปลี่ยนมาใช้ตาข่ายหุ้มแทน รวมถึงปีกหรือฝือก ก็ใช้ขี้ไก่แทนไม้ไผ่เช่นกัน เนื่องจากใช้เวลาในการประกอบน้อยกว่าทำจากไม้ไผ่ มีการเพิ่มขนาดของข่ายหรือจำนวนชั้นของข่าย เพิ่มจำนวนชั้นมากขึ้น เพื่อให้จับปลาได้ที่ละมากๆ และหลายชนิด อีกทั้งมีการใช้เครื่องยนต์กลไกและไฟฟ้าส่องสว่างเข้ามาช่วยในการหาปลา จากการศึกษาที่สอดคล้องกับรายงานของ วิวรรธน์ (2553) ที่รายงานว่าการประมงของชุมชนชาวประมงแม่น้ำสงครามตอนล่างมีการปรับเปลี่ยนเครื่องมือประมงเพื่อให้สามารถหาปลาได้มากขึ้น รวมถึงการออกหาปลา 6-7 วันต่อครั้งในการทำการประมง นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับรายงานของ วิวรรธน์ และคณะ (2547) ที่รายงานว่าการทำการประมงในลุ่มน้ำสงครามมีพัฒนาการของเครื่องมือมากขึ้น ทั้งขนาดและโครงสร้าง

4) การลักลอบใช้เครื่องมือประมงต้องห้าม:

ชาวประมงได้หันมาใช้เครื่องมือประมงใหม่ที่พัฒนาขึ้นโดยการเพิ่มขนาด ความยาว และขนาดของตาอวนที่มีหลายขนาด เช่น โตง จากการสัมภาษณ์ชาวประมงที่หันมาใช้โตง ส่วนใหญ่จะเลิกใช้เครื่องมือประมงประเภท แห ลอบ ข่าย เนื่องด้วยการจับปลาด้วยเครื่องมือโตง ให้ความคุ้มค่ากว่า ได้ปลาในปริมาณที่มากกว่า แต่อย่างไรก็ตามกรมประมงได้ขึ้นทะเบียนเครื่องมือประมงประเภท ถูง หรือโตง เป็นเครื่องมือ

ประมงประเภททำลายล้าง ห้ามใช้ในการทำการประมงในแม่น้ำสงคราม แต่ยังมีชาวประมงบางส่วนลักลอบใช้เครื่องมือประมงประเภทนี้อยู่ นอกจากนี้ยังซึ่งสอดคล้องกับรายงานของ วิวรรธน์ และคณะ (2547) ที่รายงานว่า ปัจจุบันได้ทำการประมงกักต้อน (set bag net fisheries) มากขึ้น และพัฒนาจากการทำในที่นาของตนเองมาสู่น้ำสงคราม เนื่องด้วยการทำประมงด้วยกักต้อนนั้นทำให้สามารถหาปลาได้มากขึ้น มีรายได้มากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม ประมงแบบกักต้อนเป็นการทำประมงที่ผิดกฎหมาย

5) มีความเชื่อว่า หากถึงฤดูกาลหาปลาแล้วไม่จับปลา ปลาก็หายไปกับแม่น้ำ: ชาวประมงมีความเชื่อว่า พอถึงฤดูจับปลาหากไม่จับปลาปลา ก็หายไปตามธรรมชาติของฤดูกาลนั้นเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ปลาอพยพไปอยู่แหล่งอื่นที่ไม่ใช่แม่น้ำสงคราม ทำให้เสียโอกาสในการได้มาซึ่งปลาเพื่อบริโภคหรือขายเพื่อเป็นรายได้ ซึ่งความเชื่อนี้เองทำให้ชาวประมงออกจับปลาเพิ่มขึ้นมีความถี่การออกหาปลาต่อวันมีมากขึ้น รวมถึงมีการใช้เครื่องมือหาปลาที่มีความทันสมัย สอดคล้องกับผลการศึกษาของ วิวรรธน์ และคณะ (2547) ที่รายงานว่าชาวประมงเชื่อว่าผลผลิตปลาในแม่น้ำเป็นสมบัติของตนต้องใช้ให้เต็มศักยภาพเพราะถ้าไม่ใช้ทรัพยากรเหล่านี้จะลงสู่น้ำโขง

5. การหาปลาของปลาในแม่น้ำ

5.1 การสูญหายไประมงที่ปลาที่อยู่ในแม่น้ำ:

สภาพแวดล้อมสองฝั่งแม่น้ำสงครามที่ในอดีตเต็มไปด้วยป่าไม้ ป่าทาม เมื่อจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นพื้นที่ป่าถูกบุกรุกทำลายเพื่อขยายพื้นที่เป็นพื้นที่ทำการเกษตร ทำนา ทำสวน ปลูกต้นยางูบ รวมถึงที่อยู่อาศัย ตลอดจนการสร้างสิ่งกีดขวางทางเดินน้ำ เช่น ฝาย การบุกรุกทำลายพื้นที่ป่า แหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำชนิดรวมถึงสัตว์น้ำอื่นๆ ย่อมส่งผลกระทบต่อวงจรชีวิตของสัตว์น้ำ โดยเฉพาะสัตว์น้ำที่มีวงจรชีวิตในป่าทาม ส่งผลให้ปลาบางชนิดสูญพันธุ์ไปได้แก่ ปลาแมว ปลาตาบลาว ปลาอีจัน ปลาหางพรา ปลาคุณ ปลาเสือตอ ปลาฝาไล ปลาฝายอ่องหรือปลากะเบนน้ำจืด

5.2 การลดลงของปลาที่อยู่ในแม่น้ำ: การลดลงของประชากรปลาและชนิดปลา เกิดจากหลายสาเหตุ เช่น การเพิ่มจำนวนประชากร การใช้เครื่องมือประมงต้องห้ามและทันสมัย เช่น โต้ง การเปลี่ยนแปลงด้านระบบนิเวศ เช่น การบุกรุกป่าบุ่ง ป่าทาม สารเคมีจากภาคเกษตร ปัจจัยเหล่านี้ล้วนส่งผลให้ปลาบางชนิดเริ่มลดจำนวนลง เช่น ปลาแกง ปลาชุนาก ปลาหางพรา ปลาหมากผาง ปลาหยอนชวย ปลาควาง ปลากระมัน ปลาโงง และปลาบางชนิดในอดีตที่พบในแม่น้ำสงครามแต่ปัจจุบันพบเฉพาะในแม่น้ำโขงเท่านั้น เช่น ปลาเหว้า ปลาบอน และปลาคูน การศึกษานี้สอดคล้องกับรายงานของ วรวิวรรณ (2553) ที่รายงานว่า การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมทำให้ส่งผลต่อสัตว์น้ำในแม่น้ำสงครามการลดลง

6. การทดแทนปลาจากแม่น้ำ

6.1 การเลี้ยงปลาในกระชังบริเวณแม่น้ำ

สงคราม: จากการขยายตัวทางเศรษฐกิจได้ส่งผลให้วิถีการดำรงชีพของชุมชนท้องถิ่น จากการทำประมงเพื่อบริโภคแลกเปลี่ยนกันไปสู่ประมงเชิงพาณิชย์ด้วยเหตุนี้เอง ชุมชนจึงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนระบบการใช้ประโยชน์ทรัพยากรให้สอดคล้องกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจของสมาชิกแต่ละคนทั้งที่อยู่ภายในและภายนอกชุมชน เนื่องจากระบบนิเวศ ป่าบุ่ง ป่าทาม เปลี่ยนเป็นพื้นที่อุตสาหกรรม สัตว์น้ำลดจำนวนลง การส่งเสริมการเลี้ยงปลาในกระชังเริ่มเข้ามาทดแทนประมงพื้นบ้าน ตลอดแม่น้ำสงครามมีการเลี้ยงปลาในกระชัง ได้แก่ ปลานิล ปลาตะเพียน และปลาเผาหรือปลาโงง ซึ่งถือเป็นอีกอาชีพหนึ่งที่พบมากขึ้นบริเวณแม่น้ำสงคราม ซึ่งการเลี้ยงปลาในกระชังเป็นส่วนที่ทดแทนปลาที่ลดลง และเป็นการทดแทนรายได้เดิมจากการหาปลาตามแม่น้ำสงคราม โดยการทดแทนดังกล่าวนี้เห็นได้ว่าเป็นการทดแทนจำนวนปลาด้วยการนำปลาชนิดอื่นมาเลี้ยง แต่มิได้ทดแทนพันธุ์ปลาที่สูญหายไปให้กลับคืนมา

6.2 การนำเข้าปลาจากแหล่งอื่น: ในช่วงฤดูน้ำหลากเป็นช่วงที่สามารถจับปลาในแม่น้ำสงคราม

ได้เป็นจำนวนมาก จะมีพ่อค้ามารับซื้อปลาตามธรรมชาติจากแม่น้ำสงครามบางชนิดไปจำหน่ายที่แถบภาคกลาง และพ่อค้าดังกล่าวนี้จะนำปลาจากภาคกลางแถบจังหวัดอ่างทอง มาจำหน่ายให้ชาวบ้านในพื้นที่ทำปลาส้มแบบเป็นตัว ได้แก่ ปลาตะเพียน นอกจากนี้ยังมีปลานวลจันทร์ ที่นำมาทำปลาส้มแบบห่อ ซึ่งการทำเช่นนี้เป็นการปรับตัวของแม่ค้าปลาส้มเพื่อทดแทนปลาในแม่น้ำสงครามที่เคยใช้ทำปลาส้มที่มีจำนวนน้อยลง นอกจากนี้ยังเป็นการสนองต่อความต้องการของผู้บริโภคและคงรักษาชื่อเสียงด้านปลาส้มของพื้นที่ไว้

สรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษานี้ค้นพบว่า ปลาที่อยู่ในแม่น้ำสงครามหลายชนิดได้หายไปบางชนิดลดน้อยลง สาเหตุมาจากวัตถุประสงค์ของการหาปลาโดยเฉพาะในช่วงฤดูฝนมักเป็นการหาปลาเพื่อขายมากกว่าการหาเพื่อบริโภคในครัวเรือน โดยพฤติกรรมการหาปลาของชาวประมงได้มีจำนวนชาวประมงเพิ่มมากขึ้น จำนวนความถี่ในการออกหาต่อวันมากขึ้น เครื่องมือหาปลาที่ทันสมัยและมีขนาดใหญ่ขึ้น รวมถึงการลักลอบใช้เครื่องมือประมงต้องห้าม อีกทั้งยังมีความเชื่อว่า พอถึงฤดูหาปลาหากไม่จับปลาปลาก็หายไปตามธรรมชาติของฤดูกาลนั้นเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ปลาอพยพไปอยู่แหล่งอื่นที่ไม่ใช่แม่น้ำสงคราม ทำให้เสียโอกาสในการได้มาซึ่งปลาเพื่อบริโภคหรือขายเพื่อเป็นรายได้ ซึ่งผลเสียต่อวงจรชีวิตของปลาทำให้ไม่มีปลาหลงเหลือให้แพร่พันธุ์ต่อไป นอกจากนี้ยังพบว่า ปลาในแม่น้ำสงครามบางชนิดได้หายไปและบางชนิดมีปริมาณลดลง ซึ่งสวนทางกับความต้องการปลาของตลาดหรือของผู้บริโภคที่มีมากขึ้น ทำให้ชาวประมงทำทุกวิถีทางเพื่อให้สามารถหาปลาได้มากขึ้นโดยเฉพาะปลาที่ตลาดต้องการ สำหรับด้านการทดแทนปลาจากแม่น้ำสงคราม พบว่า มีการเลี้ยงปลาในกระชังเพื่อจำหน่ายและมีการนำปลาที่เลี้ยงในภาคกลางมาจำหน่ายให้ชาวบ้านในพื้นที่เพื่อทำปลาส้ม จากผลการศึกษาเห็น

ได้ว่า ปลาในแม่น้ำสงครามซึ่งเป็นทุนทางสังคมของคนในชุมชนที่อาศัยในลุ่มน้ำสงคราม ดังนั้น คนในชุมชนและภาครัฐหรือภาคีที่เกี่ยวข้องควรมีการเสริมสร้างความเข้าใจกัน รวมถึงเสริมสร้างพลังอำนาจ (empowerment) ของชุมชนเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรปลา และสิ่งแวดล้อมในแม่น้ำสงครามให้ทรัพยากรปลาในแม่น้ำสงครามมีการคงอยู่ และมีการฟื้นฟูให้ปลาที่สูญหายไปกลับมาสู่แม่น้ำสงคราม

คำขอบคุณ

ขอขอบคุณผู้นำชุมชน ชาวบ้าน และชาวประมงในพื้นที่ศึกษาที่ให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ในการศึกษา นี้ และขอขอบคุณสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ที่สนับสนุนงบประมาณแผนงานวิจัยนี้

เอกสารอ้างอิง

- พฤษชาติ ทองโคตร. 2551. การศึกษาพรรณปลาน้ำจืดในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน กรณีศึกษาแม่น้ำศรีสงคราม ลำน้ำยาม และลำห้วยปลา. วารสารบัณฑิตศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร 5 (พิเศษ) : 257-270
- ยศ บริสุทธิ์. 2551. แนวทางเชิงระบบสำหรับการวิเคราะห์ระบบเกษตรเพื่อการพัฒนา. แก่นเกษตร 36: 352-367.
- วีรวรรณ เลิศศิริวรกุล. 2553. การจัดการการประมงของชุมชนชาวประมงลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง กรณีศึกษาชุมชนชาวประมงไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม. รายงานการศึกษาระดับปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาธุรกิจการเกษตร บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- วิระธรรม ทองพันธุ์, ศิราณี งอยจันทร์ศรี, บุญส่ง ศรีเจริญธรรม และสินธุ์วัฒน์ สุทธิอา. 2547. ผลผลิต โครงสร้างการย้ายถิ่นของประชาคมปลาในลำน้ำสาขาลำน้ำสงครามด้วยการศึกษาจากเครื่องมือกักต่อน. เอกสารวิชาการฉบับที่ 1/2547 สาขาวิชาการประมง สำนักวิจัยและพัฒนาการประมงน้ำจืด. กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- Phummara, P. 2008. The large fishing gears in the Lower Songkhram river basin community: a case study of Pak Yam village Srisongkhram district, Nakhon Phanom province. M.Sc. Thesis in Technology of Environmental Management. Mahidol University.
- พฤษชัยจิรสถยาภรณ์. 2550. ป่าทามกับความพออยู่พอกินระดับครัวเรือน กรณีศึกษาลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง. วารสารสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ 5: 147-152